

Петро Білоус

УДК 821.161.2-5 09

УКРАЇНСЬКЕ ОДОПИСАННЯ ЧАСІВ РУЇНИ (друга половина XVII – початок XVIII ст.)

У статті розглянуто процес формування в українській літературі другої половини XVII – початку XVIII ст. художнього дискурсу “Україна – Москва”, започаткованого принизливим для України “возз’єднанням”. Проаналізовано твори, в яких окремі українські автори виявили своє вірнопідданське ставлення до московського царя і його влади.

Ключові слова: ода, проповідь, геральдична поезія, історичний вірш, історіографія.

Petro Bilous. Ukrainian ode writing during the Ruin (the 2nd half of the 17th and the beginning of the 18th century)

The article deals with the formation of “Ukraine – Moscow” literary discourse in Ukrainian literature at the turn of the 18th century called forth by the humiliating “reunion” with Russia. The author analyzes those works in which Ukrainian writers expressed their loyalty to the Moscow Tsar and his power.

Key words: ode, sermon, heraldic poetry, historic poem, historiography.

Після Переяславської ради 1654 р. була започаткована офіційна інтерпретація цієї події. Базувалася вона на релігійних і політичних категоріях: православна єдність, порушення прав православних у Речі Посполитій, “природна” роль московського царя як протектора православних. Тлумачення “возз’єднання” України і Московії ініціювалося з обох сторін, унаслідок чого виник україно-російський діалог, в якому “слабкою ланкою” виявилася Україна.

Українська влада спершу приховувала від громади зміст своїх домовленостей із Московією (та й нині про нього знають хіба що історики). Політичне угруповання антиросійської орієнтації (гетьман Іван Виговський) зазнало поразки. Українська еліта Лівобережної України, яка ввійшла до складу Московії, починала творити

нову, промосковську парадигму українського історичного процесу. Перше слово належало духовенству, серед якого були не просто церковні та громадські діячі, а водночас і письменники. До таких зараховують Інокентія Гізеля (1600–1683), котрий у роки визвольної війни особисто листувався й зустрічався із царем Олексієм Михайловичем, був прихильником союзу з Москвою, а коли 1656 р. став архімандритом Києво-Печерського монастиря, то повсякчас засвідчував відданість православному цареві. Його трактат “Мир із Богом людині” (К., 1669) увінчує двоголовий орел – геральдичний символ Росії. На крилах орла написано низку чеснот, начебто притаманних монархові: віра, надія, любов, мудрість, правда, мужність, молитва, стриманість, скромність, благість. До герба додано й відповідний вірш, авторство якого належить, очевидно, тому ж Гізелеві. Звертаючись до царя, автор зазначає:

Будут ділеса твоя правит Мир,
И удержит правда твоя Покой,
И вселятся людіє Твои в граді мирном,
И вселятся уповаше, и почиют с богатством...
Того ради Россія Малая еще и есть
От многих воен нещаслива,
Блаженна обача за сіє есть,
Яко сих лютих времен на отвращеніє бід,
На утоленіє скорбей Тебе,
Пресвітлий Царю, тако благочестивого
И премудрого монарху над собою имієт [3, 7].

Чим цар заслужив на такі пафосні слова від українського архімандрита? Можливо, тим, що царська грамота підтверджувала “звичні і права і вольності” малоросійським церковникам. А може, тим, що їх використовували як кадри для московських церков та заснованих у Московії освітніх закладів. Крім того, Гізелеві здавалося, що Олексій Михайлович – гарант спокою і стабільності, особливо якщо врахувати історичну ситуацію в Україні (друга половина XVII ст.), названу згодом Руїною через міжусобиці та чвари козацької старшини. Була й інша, не менш важлива причина словесного пишномовства – заявити про свою лояльність до царевої влади, яка була вигідною для викопоставленого ченця.

Не відставав від Гізеля і проповідник та письменник, чернігівський архімандрит Лазар Баранович (?–1693). У книзі проповідей “Труби словес проповідних” (1674) він передусім публікує свій геральдичний вірш, де також ушлявляє двоголового царського орла: “Орел всюди смотрить, аще кто добре творить <...> Меч злomu, а добру вінець зготований, злий буде покараний, а добрий вінчаний” [2, 43]. Поєднання понять “вінець” і “меч” натякає на московського царя, котрий і в цього автора викликає захоплення та сподівання на справедливість. Цар постає у вірші як ідеальний захисник не тільки православ’я (цар Олексій Михайлович таки справді мав наміри об’єднати під своїм скіпетром усі православні країни й заснувати нову Візантію, ставши її імператором), а й нещасної Малоросії, котра потерпає від “многих воен”.

У книзі проповідей “Меч духовний” (1666), піднесеній московському цареві як дар, розміщено дві гравюри, передмову і хвалебний вірш. У гравюрах у центрі – герб Росії: двоголовий орел із простертими крилами, увінчаний трьома коронами із хрестами. У передмові автор намагається довести, що царська влада – від Бога, а розум царя – від Ісуса Христа. Опікунами Олексія Михайловича та його дружини Марії Іллівни названі відповідно Ісус і Богородиця. Вірш тлумачить гербові символи: орел постає у вінці (царському), вершник, який пронизує списом змія, означає Георгія Побідоносця й натякає

на воїнську славу царя, до того ж не тільки військову, а й духовну (духовний воїн). Як слушно вказує О. Матушек, Л. Баранович заклав у свій збірник певну ідеологічну програму, котра розкривалася “за допомогою свідомої сакралізації світської влади. Її символічне означення у тексті відбувається через зближення образів монарха та Христа, біблійних царів, святих правителів, міфічною версією походження роду Романових від святого Володимира, перенесення на російського царя функцій візантійського василевса, приписуванням царю функцій пастиря” [4, 244].

До хору славослов'я долучилися навіть звичайні видавці киево-печерської друкарні, які на титульних аркушах богослужбових книг (наприклад, Мінеї 1680 р.) урочисто розміщували двоголового орла та вірш хвалебного змісту. Вірнопідданство цареві узвичаювалося, підхлібне одописання урізноманітнювалося.

Ураховуючи нові історичні реалії й зачаровано дивлячись на Москву, українські літописці в цей час заходилися редагувати, виправляти, направляти вітчизняну історію. Початок поклав “Синописис, или Краткое собрание от различных літописцев о началі славенороссійскаго народа и первоначальных князех...” (уперше надрукований 1674 р.) – історичний твір українського походження, який приписують І. Гізелю. Виявлено факти, що, наприклад, М. Ломоносов працював над цим твором, коли за рекомендацією Ф. Прокоповича в 1733–1734 рр. навчався в Києво-Могилянській академії з її багатою книгозбірнею, де були й історичні праці давнини. Деякі українські автори після приєднання 1654 р. України до Московської держави заподавливо прагнули сподобатися особисто самодержцям або тогочасним високопосадовцям, тому “Синописис” має проросійський характер. Історію Київської Русі невідомий автор переказує за “Повістю врем'яних літ”. Галицькою й волинською історією не захоплюється, а Романові дорікає за те, що хотів столицю “россійского самодержавия” перенести з Києва до Галича. Про князя Данила згадано лише у зв'язку із заснуванням Львова. Автор сумує, коли пише про монголо-татарську руїну, і вихваляє Дмитрія Донського за Куликовську битву (історичний аналіз тих подій не дає підстав для героїзації князя та гіперболізації Куликовської битви, після якої Москва ще триста літ платила Орді данину). 1320 рік – це час вивільнення українських земель від Орди литовським князем Гедиміном, але в “Синописисі” про це сказано так: “О взятіи стольного *россійского* града Києва”. Автор “Синописиса” жодним словом не обмовився про визвольну війну під проводом Б. Хмельницького, а переяславський акт 1654 р. зобразив як повернення Києва російським царем Олексієм “на первое паки царственное бытіе”. 70–80-ті рр. XVII ст. зображені як спільна боротьба України й Росії проти турків (автор повідомляє про декілька походів, зокрема про Чигиринський похід 1678 р.). Використання Росією козацьких загонів у боротьбі з Туреччиною подано як “спільну боротьбу”.

У тлумаченні “Синописисом” витоків “словенороссійского народа” помітні ідеологічно марковані акценти. Наприклад, у заголовку “О народі руском” уточнюється: “или свойственіе *россійском*”. Порушуючи послідовність, якої дотримано, зокрема, у “Повісті врем'яних літ”, автор “Синописису” виносить наперед, іще до періоду заснування Києва, повідомлення про Масоха: “И тако от Масоха, праотца славенороссійскаго, по наслідію его, не токмо москва, народ великій, но и вся русь, или россія, вышереченная произыйде”. Антиісторичні маніпуляції з поняттями “Русь”, “Москва”, “Россія” тут цілком очевидні, і зрозуміло, на чю користь їх витлумачено. Тож не дивно, що київський князь Володимир – “всея *Россіи* первый самодержец”, що Київ – “всего народа *россійскаго* головний град” [7, 169, 171-173]. Автор ніби акцентує свою московську, російсько-самодержавну орієнтацію, не дбаючи про об'єктивне висвітлення найдавнішої історії східних слов'ян.

Тож недаремно радянські дослідники твердили, що “Синопис” обстоював ідею воз’єднання українського народу з російським. Насправді, як це впливає зі змісту і проставлених автором акцентів, він закладав в історію східнослов’янських народів ідею старшинства народу російського та месіанської ролі Москви у слов’янському просторі, що згодом, уже у XVIII ст., досить активно розроблялося в російській історіографії.

Ще один історіограф цього часу, Феодосій Софонович, у “Хроніці з літописців стародавніх” наголошує на факті присяги козацтва на вічне підданство московському цареві, а Самовидець (початок XVIII ст.) переконує, що весь народ український поклявся цареві на вірність – “с радістю тоє учинил”. Та і згодом козацькі літописи (Григорія Грабянки, Самійла Величка) наголошували на легітимності та правомірності переходу козацької держави під російську протекцію.

На тлі цих історіографічних кореляцій у річищі вірнопідданства Московії поети творили свій міф про “добрного царя”. До другої половини XVII ст. належать анонімні історичні вірші (“Глаголет Польща...”, “О гордых і гнівливих ляхах...”, “О великій Росії...”, “Лямент людей побожних”), у котрих висловлені здебільшого нарікання на польську державу та католицьку церкву, які прагнули територіально й духовно поневолити українців, унаслідок чого тривали постійні війни, що виснажували Україну. Як чудесне спасіння подане в кожному з тих творів приєднання України до Росії – під “руку єдиновірного царя”, наприклад:

Но паки сам вскорі сіє сотвори
І великому цареві покори.

Сама же єго рада ожидати
І власти єго хощу дати [1, 285].

У підзаголовку цього вірша зазначено: “О покоренії ко благочестивішому царю і великому князю Алексію Михайловичу”. В іншій оді портрет царя не тільки набуває ідеалізованих рис, а перетворюється на панегірик, в якому, проте, дуже чітко прозирає підлабузницька позиція автора, огорнута в політичну риторіку: “Помози, Господи, царю, / Великому государю / Врагов низложити, / Сильних покорити, Єго же сам избрал єси...” [1, 289]. У подібних творах цар наділений найвищими епітетами, у змісті котрих не так захоплення особою царя, як принизливе запобігання перед ним. Московський цар у тексті вже впевнено означений як “наш” (“Помози, Боже, нашему царю”). Але прикріша не стільки плебейська позиція авторів, скільки історична “звихнутість” їхньої свідомості, бо вони у своєму тексті вживають такі визначення: “Україна Російська”, “Великая Русь”, в якій “царі вірні возсіяша”; натомість “Рось Малая” – “обижаєма, утісняєма”. З’являється теза про те, що колись було “одно царствіє”, тобто одна Русь, яка нібито “надвоє розділіша”, а тепер автор возрадувався історичній справедливості, коли “Росія паки совокупляєт”, тобто знову об’єднує дві половини” (от, виявляється, де ще було кинуте зерно політичному терміну “воз’єднання”). Так у свідомість покоління вноситься думка про “дві Русі” – Велику і Малу, проте з виразним акцентом на тому, що саме Велика Русь порятувала Малу від зазіхань поляків і турків, звідки вже було недалеко до ідеї про місіонерську роль Росії у світовій історії. Дуже прикро, що антиісторичні міфологеми Москві підкидали освіченіші, виховані в річищі європейських університетських традицій українські автори, котрі вже не соромилися відверто закликати в панегіриках: “Спасителю Христе, помози, яко вірному царю – нашому благочестивому Алексію, великому государю!” [1, 293].

Московського царя Олексія Михайловича возвеличували не тільки у віршах, йому присвячували навіть драматичні твори, даючи їм заголовок із прозорим натяком: “Олексій – людина Божа”. Ця шкільна драма була написана 1673 р., а її повна назва така: “Алексій, человек Божій, на честь царю Алексію Михайловичу,

через шляхетну молодь, на публічному діалозу явленний”. Збереглася програма, видрукувана в Києво-Печерській лаврі, яка засвідчує, що цей твір поставлений у Києві 1674 р. й не виключено, був приурочений до приїзду царя. Використавши християнський сюжет V ст. про преподобного Олексія, викладачі і студенти Києво-Могилянського колегіуму подбали про те, щоби сподобатися монархові. Вони показували виставу від імені всієї української громадськості, яка нібито хотіла через образ святого Олексія догодити московському цареві, заявити йому про свою любов і відданість, і, можливо, так привернути до себе увагу, випросити певні привілеї.

Найбільшим адептом російського царя (на цей раз – Петра I) виявився українець Феофан Прокопович (1681–1736). У молоді літа ставши професором, а згодом і ректором Києво-Могилянської академії, він із великим ентузіазмом і захопленням сприйняв перемогу над шведами під Полтавою 1709 р. Перший біограф ученого Т.-Г. Байєр так писав про це: “Коли Петро до Києва вступив і до храму завітав, Прокопович у соборі Софії святої при великому напливі слухачів та під бурхливими оплесками їх панегіриком урочистим та гарною промовою, не фразонською (пишною, хвальковитою), але поважною його привітав” [5, 124].

Крім того, Ф. Прокопович у той час склав оду “Епінікіон” (“Пісня перемоги”), в якій прославив Петра I як переможця Полтавської битви й засудив “отступника, отечества врага великого, внутрь отечества супостата сверепого” Івана Мазепу. Не будиши свідком битви, Прокопович здебільшого вправляється в пишномовній риторичній, не забуваючи то тут, то там вставити ім’я царя з вишуканими епітетами: “О Петре, царей славо”, “Царю Богом вінчаний, ти силен о Бозі, сокрушив, повергг еси гордого под ноzi”, “прийми, о храбрый царю, цвіт побідний”, “нині тобі родися слава, царству равна, і титла, паче царских титл чесна і славна” й под. Увесь вірш – апофеоз захоплення царем, який, до речі, після Полтавської битви рішуче й жорстко почав нищити й колонізувати Україну. “Це той *первий*, що розпинав / Нашу Україну” [7, 274], як писав Т. Шевченко. Прокопович тлумачив діяння російського царя інакше. І не дивно, бо підлабузницьке ставлення до царя всіляко заохочувалося. Уже згадуваний біограф Байєр писав: “Феофан у нього (Петра I) назавжди повагу і пошану таку велику здобув, що, крім інших подарунків, гостинців та нагород, багато разів, свідків уникнувши (щоб заздросі товаришів його до нього не викликати), під плащем гаманці по 1000 золотих йому приносив” [5, 135].

Згадувані автори й тексти поклали початок у літературній творчості ганебному поклонінню самодержавству через власне самоприниження. Ця сумна традиція, на жаль, спостерігається й у подальшій історії вітчизняного письменства, хоч і не була визначальною в загальному багатоголоссі української літератури.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Анонімні вірші другої половини XVII ст.* // *Українська література XVII ст.* – К.: Наук. думка, 1987.
2. *Барановичъ Л. Трубы словесъ проповѣдныхъ.* – К., 1674.
3. *Гизель И.* Миръ съ Богомъ челоѡку. – К., 1669.
4. *Матушек О.* Проповіді Лазаря Барановича в дискурсі українського бароко: Монографія. – Харків: Майдан, 2013.
5. *Прокопович Ф.* Філософські твори: У 3 т. – К.: Наук. думка, 1981. – Т. 1.
6. *СинOPSIS* // *Українська література XVII ст.* – К.: Наук. думка, 1987.
7. *Шевченко Т.* Повне збір. тв.: У 12 т. – К.: Наук. думка, 2003. – Т. 1. Поезія 1837–1847.

Отримано 7 квітня 2014 р.

м. Житомир